

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017. Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚЎЗИЕВ УМИДЖОН ЯНДАШАЛИЕВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДА
ЎЗЛАШМА СЎЗЛАР ТАДҚИҚИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of Dissertation
Abstract of Doctor of Philosophy (PhD) in Philology**

Қўзиев Умиджон Яндашалиевич

Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда ўзлашма сўзлар тадқиқи 5

Kuziev Umidjon Yandashalievich

Research of borrowings in Uzbek explanatory dictionaries..... 21

Кузиев Умиджон Яндашалиевич

Исследование заимствованных слов в узбекских толковых словарях.. 38

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 42

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ DSc.27.06.2017. Fil.05.02 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚЎЗИЕВ УМИДЖОН ЯНДАШАЛИЕВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДА
ЎЗЛАШМА СЎЗЛАР ТАДҚИҚИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В.2017-2.PhD/Fil. 191 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Наманган давлат университети ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.fdu.uz) ҳамда «ZiyoNET» ахборот-таълим порталига (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Искандарова Шарифа Мадалиевна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Жуманазарова Гулжаҳон Умрзаковна
филология фанлари доктори

Қобилова Зебо Муродовна
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даража берувчи DSc.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашининг 2018 йил «__» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100151, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz)

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100151, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19. Тел.: (99873) 244-44-02).

Диссертация автореферати 2018 йил «__» _____ куни тарқатилди.
(2018 йил «__» _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси).

М.Х.Ҳакимов

Илмий даража берувчи илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даража берувчи илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даража берувчи илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси,
филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида тилни систем-структур нуқтаи назардан тадқиқ этиш, тил бирликларининг нутқий қўлланишларини очиб бериш, лисоний бирликлар ўртасидаги турли мазмуний муносабатлар асосида уларни семантик ҳамда лексикографик асосда тавсифлаш кун тартибига қўйилди. Шу жиҳатдан изоҳли луғатларда салмоқли ўрнига эга бўлган ўзлашма сўзларнинг талқинини ёритиш, уларнинг лисоний, ижтимоий ва маданий хусусиятлари юзасидан изланишлар олиб бориш муҳим йўналишлардан бирига айланди.

Дунё тилшунослигида сўз ўзлашиши масаласи тилнинг лексик қатламлари, соҳавий лексикография, таржима назарияси, чоғиштира тилшунослик, этнолингвистика, лингвокультурология каби соҳалар билан боғлиқ ҳолда ўрганилган. Миллатнинг илмий ва тафаккурий тараққиётини кўрсатиб берувчи муҳим восита бўлган луғат таркибининг доимий ўзгарувчан характерга эгаллиги эса бу соҳадаги изланишларнинг давомийлигини таъминлайди. Зеро, луғатлар миллат тўплаган билимларни жамлаш, тартибга солиш, маълум халқни ўрганиш ва умумий баҳо бериш каби қўшимча функцияларга ҳам эга. Жумладан, изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзлар тил сиёсатининг асосий йўналиши сифатида ҳар қандай даврда зарур ижтимоий масалалардан ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида ўзбек тили лексикасининг тараққиёт йўллари, унинг этимологик таркиби, ўзбек тилидаги ўзлашма ва байналмилал сўзларнинг лингвистик хусусиятлари, ўзлашма сўзларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик-семантик хусусиятларини ўрганиш амалга оширилган бўлса-да, изоҳли луғатларда ифодаланган сўз ва ибораларнинг талқини доирасидаги тадқиқотлар етарли эмас. Ўзбек тилининг янги беш жилдли изоҳли луғатининг яратилиши бу борадаги тадқиқотларни умумлаштириш эҳтиёжини майдонга келтирди. Шунга кўра, диссертацияда ўзбек тилининг изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзларни социал ва лексик-семантик жиҳатдан тадқиқ этиш кўзда тутилади.

“Маърифатнинг яратувчанлик кучини ҳар бир соҳа, касб ҳамда шахслар фаолиятида рўёбга чиқариш амалиёти ва назарияси” доирасидаги “...таълим тизимини такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш”¹ вазифаси тилшуносликка оид назарий ва амалий тадқиқотлар учун асосий йўналишларни белгилаб беради. Ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғатининг яратилиши тилшунослик соҳасидаги энг йирик ходисалардан бири бўлди. Зеро, унда ўзбек тилининг лексик таркиби такомиллаштирилди, мукамал тарздаги изоҳли луғат тузиш тамойиллари амалий жиҳатдан қарор топди, луғатчиликнинг кенг соҳавий тармоқларига оид ютуқлар умумлаштирилди, сўзларни семантик жиҳатдан изоҳлашда янги талқиндаги тартиблар ишлаб чиқилди, янги соҳавий луғатларнинг яратилиши учун асос

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

бўлиб хизмат қилди. Ҳозирда замон ва ижтимоий муҳитнинг алмашинуви ўзбек тили лексик қатламида оз йиллар ичида катта ўзгаришлар ясаганлиги лексикология ва лексикография соҳалари олдига қатор янги муаммоларни қўймоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги ВМҚ-304-сон қарори ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек тилшунослигида ўзлашма сўзлар масаласига Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида илк бор эътибор қаратилган бўлиб, мазкур асарларда туркий тилга ўзлашаётган сўзлар, уларнинг қўлланилиши борасидаги қарашлар маълум даражада ўз ифодасини топган. XX аср ўрталаридан бошлаб ўзбек тили луғат таркибини лексикографик асосда ўрганиш кенг тус олди. Бу тадқиқотларнинг айримларида сўз ўзлаштириш ҳозирги ўзбек тилининг умумий масалалари юзасидан олиб борилган бўлса, бошқаларида бевосита сўз ўзлаштириш масаласининг ўзи ёритилган². Жумладан, ўзбек тилидаги арабий ўзлашмалар

² Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы. – В кн.: Проблемы языка. I. –Ташкент, 1934; Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит. – Изв. Узб. Филиала АН, № 2, 1940; Боровский А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. – Ташкент, 1940; Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945; Абдуллаев Ф. К некоторым вопросам лексики узбекского языка // Труды ИЯЛ АН Уз., I. – Ташкент, 1949; Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. II-III. – Тошкент: Фан, 1959; Хамдамов Ж. Из истории русского языка в обогащение лексики узбекского языке (вторая половина XIX века): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963; Дадаханова Т. Лексика вышивального искусства в узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963; Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка А.Навои: Дис... докт. филол. наук. – Ташкент, 1966; Шарипов Ж. Из истории перевода в Узбекистане (дореволюционный период): Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 1968; Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. – Тошкент, 1974; Дадабоев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981; Гулямова Н. Русские лексические заимствования в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1985; Турсунпулатов М. Лексика узбекской разговорной речи. – Ташкент: Фан, 1986; Бегматов Э. Собственный пласт лексики современного литературного языка: Дисс... докт. филол. наук. –

ва сўз бирикмаларини ўрганиш ўтган асрнинг 40-йилларидан бошланган. Бу йўналишдаги дастлабки ютуқлар Ф.Абдуллаевнинг номзодлик диссертациясида ўз аксини топган бўлса³, кейинчалик бир қатор кўзга кўринган олимларнинг илмий ишларида ҳам шу соҳанинг айрим муаммолари ўрганилган. Ўзбек тилидаги ўзлашма сўзларнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик-семантик хусусиятлари Э.Бегматов, А.Рустамов, Б.Бафоев сингари олимларнинг илмий изланишларида тадқиқ этилган. Шунингдек, ўзбек тили лексикасининг тараққиёт йўллари, унинг этимологик таркиби, ўзбек тилидаги ўзлашма ва байналмилал сўзларнинг лингвистик хусусиятларини ўрганиш А.Боровков, В.Решетов, М.Мирзаев, Н.Ғуломова, К.Юсупов, Т.Раҳмонов сингари тилшуносларнинг илмий ишларида ёритилган.

Шўролар даврида ўзлашма сўзлар изоҳи муаммоси ўзбек луғатчилиги билан боғлиқ юқоридаги бир қатор тадқиқотлар мавзусига айланган. Кейинчалик ўзбек тилининг бой имкониятларини намоён этувчи изоҳли луғатларнинг яратилиши⁴ уларни лексикографик нуқтаи назардан қиёслаш эҳтиёжини туғдирди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Наманган давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тилининг системавий тадқиқи» мавзусидаги лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилининг изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзларни семантик асосда тадқиқ қилишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари куйидагича белгиланди:

изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзлар хусусидаги турлича талқинларни умумлаштириш;

изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларни лексик-семантик гуруҳларга ажратиш;

изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларнинг мазмуний мундарижасидаги ўзгаришларни аниқлаш;

сўз ўзлаштириш ҳодисасининг ижтимоий, маданий асосларини белгилаш;

Ташкент, 1988; шу муаллиф. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1989; Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика. – Ташкент, 1989; Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. Лексико-семантические, статические и тематическая исследования: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1989; Антонова О. Семантика узбекских заимствований русскоязычных художественных произведениях писателей Узбекистана: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1998; Кодирова Н. Семантико-стилистический анализ заимствований в узбекском и русском языках в новейший период 1991-2001 гг. (на материале газет и устной речи): Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 2001; Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004; Ўринова О. Ўзбек тилидаги қорамолчилик терминларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фанлари номз... дисс. – Тошкент, 2007.

³ Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. – М.: Рус тили, 1981; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

ўзлашма сўзларнинг икки ва беш жилдли изоҳли луғатда талқин қилинишидаги фарқли нукталар ва уларнинг сабабларини ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек тилининг икки жилдли (1981) ва беш жилдли (2006-2008) изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзлар олинди. Шунингдек, «Русча-ўзбекча луғат» (1984), «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (2000, 2003, 2009), «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati» (2001), «Фарҳанги забони тоҷики» (1981), «Ан-на'им» (2003) ва бошқа бир қанча соҳавий луғатлар материаллари ҳам фойдаланишга тортилди.

Тадқиқотнинг предметини ўзлашма сўзлар семантик таркибида давр ўтиши билан юз берадиган ўзгаришлар ва уларнинг изоҳли луғатлардаги талқини ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертациянинг методологик асосини жамиятнинг доимий тараққиётда эканлигини акс эттирувчи фалсафий қарашлар, билиш назарияси ҳақидаги тушунчалар ташкил этади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, зидлаш, қиёслаш, компонент ва контекстуал таҳлил, семантик-стилистик ва социолингвистик таҳлил методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилар билан белгиланади:

мустақиллик даври ўзбек луғатчилигидаги анъанавийлик ва новаторлик хусусиятлари аниқланган;

изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларнинг аслият билан мазмунан мувофиқлиги ёритилган;

икки жилдли ва беш жилдли изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларга хос семантик ўзгаришлар аниқланган;

ўзлашма сўзларнинг икки ва беш жилдли изоҳли луғатларда талқин қилинишидаги илмий холислик, семантик тўлиқлик каби фарқли жиҳатлар ва уларнинг сабаблари ёритилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

мустақиллик даври изоҳли луғатларида юзага келган ўзгаришлар, ўзлашма сўзларнинг семантик-структур тузилиши, сўз ўзлашиши билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосаларнинг ўзбек лексикографияси учун муҳим илмий-назарий маълумот бериши, шу соҳа юзасидан яратиладиган қўлланмалар ва луғатларнинг мукамаллашувига хизмат қилиши асосланган;

ўзбек тили изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзларнинг этимологик хусусиятлари аниқланган, уларнинг аслият билан семик мувофиқлиги очиб берилган;

ўзбек тили изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзларнинг лексик-семантик жиҳатлари, ижтимоий ва маданий белгилари аниқланган;

лексик-семантик тасниф ва идеографик луғатлар яратиш борасидаги назарий фикрлар мазкур соҳалардаги изланишларда кўрсатма вазифасини бажариши асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилгани, чиқарилган хулосаларнинг қиёслаш, тавсифлаш, компонент,

семантик ва социолингвистик таҳлил каби усуллар билан асослангани, ўзлашма сўзларни изоҳлашда ўзбек тилининг икки ва беш жилдли изоҳли луғатларига таянилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация натижаларининг илмий аҳамияти лексикология, лексикография, семантика, семасиология соҳаларининг назарий масалалари, хусусан, ўзбек тилининг янги изоҳли луғати афзалликларини кўрсатиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, диссертация материаллари ва натижаларидан олий ўқув юртларининг бакалаврият ва магистратура босқичлари учун ўзбек лексикографияси, лексикологияси, семантикаси юзасидан ўқув дарсликлари тузишда, янги изоҳли ва соҳавий луғатлар тузишда ҳамда ўзлашмаларни калькалашда амалий кўрсатма сифатида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши.

Ўзбек тили изоҳли луғатларидаги ўзлашма сўзларни тадқиқ этиш асосида:

ўзбек тилининг изоҳли луғатларида физика фанига оид ўзлашма сўзлар ва терминлар, уларнинг семантик жиҳатдан тўғри тавсифланишига оид назарий қарашлари, амалий тавсиялари ва илмий хулосаларидан 2Ф-ОТ-0-15494 рақамли “Квант нуқтали гетеро- ва нанотузилмалардаги экситонларни, поляронларни, биполяронларни ва кўчиш ҳодисаларини тадқиқ этиш асосида нурлагичлар, фотоэлементлар ва бошқа турдаги оптоэлектрон асбобларнинг самарадорлигини яхшилаш” номли фундаментал илмий лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта-маҳсус таълим вазирлигининг 89-03-805-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида ўзлашма терминлардан тўғри фойдаланиш, зарурий ўринларда ўзбекча муқобилларига алмаштириш сифати сезиларли даражада яхшилانган.

диссертациянинг ўзбек тили изоҳли луғатларида техникага оид ўзлашма сўзлар ва терминлар, уларнинг семантик жиҳатдан тўғри тавсифланишига оид тавсияларидан ИОТ-2016-2-9 рақамли “Жин машинасида хомашё валигининг зичлигини ростловчи ва электр энергия тежовчи мосламалар яратиб ишлаб чиқаришга жорий этиш” номли инновацион лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта-маҳсус таълим вазирлигининг 89-03-805-сон маълумотномаси). Натижада ўзлашма сўзлардан тўғри фойдаланиш, зарурий ўринларда ўзбекча муқобилларига алмаштириб қўллашда амалий ёрдам берган. Шунингдек, лойиҳа ҳисоботлари услуби қайтадан кўриб чиқилган, оммабоплиги ортган, соҳага оид ўзбекча терминлар сифат жиҳатдан маълум даражада янгиланган.

айрим арабча ва форсча ўзлашмаларнинг лингвокультурологик хусусиятларига доир материаллардан А-1-61 рақамли «Кўриш имконияти чекланган талабалар учун тилшунослик фанлари бўйича аудиокитоб таъминотини яратиш» мавзусидаги давлат амалий гранти лойиҳаси доирасидаги аудиомаълумотлар тўпламини тайёрлашда фойдаланилган (Олий ва ўрта-маҳсус таълим вазирлигининг 89-03-805-сон

маълумотномаси). Лойиҳада тадқиқот натижалари ўзлашмаларнинг маданий-миллий кўчимлари ва “менталитетнинг характерли жиҳатлари” намоён бўлишини тавсифлашда ижобий самара берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертация натижалари 25 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, республика миқёсида 20 та ҳамда 2 та халқаро илмий-амалий конференцияларда маъруза кўринишида баён этилган ҳамда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси юзасидан 32 та илмий иш нашр этилган, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш учун тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 6 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, умумий хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. Ишнинг умумий ҳажми 142 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Ўзбек луғатчилиги тарихи: анъана ва новаторлик**» деб номланган биринчи бобида ўзбек лексикографиясининг илдизлари, таракқиёт йўналишлари ва босқичлари ҳақида фикр юритилади.

Кейинги йилларда халқ меросини ёшларнинг онгига сингдириш маънавий-маърифий соҳадаги энг муҳим масала эканлиги алоҳида эътиборга олинмоқда. Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: «... бугунги кунда бутун дунёда аҳолининг, биринчи навбатда, ёшларнинг онги ва қалбини эгаллаш учун кескин кураш бораётганини ҳисобга оладиган бўлсак, фарзандларимиз тарбияси, маънавий-маърифий соҳадаги ишларимизни бир зум ҳам сусайтирмасдан, уларни янги босқичга кўтаришимиз зарур»⁵.

XIX асрнинг 60-йилларида Э.Литтре француз тилининг катта луғатини чоп эттирганда, машҳур адиб Э.Золя луғатни «француз цивилизацияси тарихига кўшилган ҳисса» деб баҳолаган эди⁶. Тилшуносликнинг ривожиди ҳам лексикография ва лексикографик тадқиқотларнинг ҳиссаси катта бўлган. Сўзларни изоҳлаш жараёнида морфология, синтаксис, сўз ясалиши,

⁵ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.17.

⁶ Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. – Москва, 1989. – С.8.

лексикология каби соҳалар ютуқларидан самарали фойдаланиш баробарида лексикография уларга бир қанча натижаларни берди, ҳозирда луғатшунослик борасида тадқиқотлар ҳам талайгина⁷.

Ўзбек луғатшунослигининг юзага келиши ва тараққиёти қарийб ўзбек тилшунослиги билан бир даврдан бошланади. Чунончи, ўзбек (туркий) тили бўйича илк илмий манбалардан бири Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари қимматли луғатлардан саналади. Бу асар ўзбек лексикографиясининг тараққиётига тамал тошини қўйди, кейинги даврларда ҳам бу соҳада катта ютуқларга эришилди.

Илмий адабиётларда ўзбек луғатчилиги тараққиёти қуйидаги босқичларга бўлинади:

1. XI-XIII аср луғатчилиги.
2. XV асрдан 1862 йилгача бўлган давр луғатчилиги.
3. 1878 йилдан 1917 йилгача бўлган давр луғатчилиги.
4. 1926 йилдан кейинги давр луғатчилиги⁸.

Шунингдек, кейинги даврлардаги соҳада эришилган ютуқлар, миқдор ва сифат ўзгаришларига асосланиб, истиқлол даври луғатчилиги босқичини ҳам ажратишимиз мумкин.

Ўзбек луғатшунослиги тарихининг ҳар бир босқичи алоҳида хусусиятларга эга. Шунга кўра, ишда ўзбек луғатчилигининг биринчи даврига мансуб «Девону луғотит турк», «Муқаддимат ул-адаб», «Сайдана» каби асарлар атрофлича таҳлил қилинди. Ўзбек луғатшунослигининг кейинги даврига оид Алишер Навоийнинг «Сабъату абхур», Бобурнинг «Бобурнома» асаридаги луғатшуносликка оид кузатишлар, «Бадойиъ ал-луғат», «Санглох», «Луғати атрокия», «Абушқа» каби манбаларнинг луғатшунослик тараққиётидаги ўрни, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари ёритилди. Алишер Навоий асарлари асосида тузилган луғатларнинг умумий хусусиятлари таҳлил қилинди. 1926 йил Е.Д.Поливановнинг «Русча-ўзбекча луғат»ининг нашр этилиши ўзбек луғатчилиги тарихида янги даврни бошлаб берганлиги таъкидланади⁹. Ўтган асрнинг 20-йилларида фаолият кўрсатган жадидлар ва маърифатпарварлар ўзбек тилининг кўплаб соҳалари, шу жумладан, лексикография соҳасида ҳам бир қанча ишларни амалга оширган эдилар. Бу борада Ибрат, А.Зоҳирий, С.Раҳматий, А.Қодирий, А.Саидовларнинг луғатчиликка оид фаолияти фикримизнинг далилидир.

Ўзбек луғатчилиги ютуқларининг салмоқли қисми XX аср ва шўро даври билан боғлиқ. Рус фани билан боғлиқлик, янгича турмуш тарзи, ижтимоий сиёсат, техниканинг кириб келиши, янгича тузумнинг қарор топиши луғатшуносликда ҳам ўз аксини топди. XX асрда луғатчилигимиз ўз

⁷ Хусанов Н. Лексикографическая характеристика словаря Шейха Сулеймана Бухари «Луғати чигатойи ва турки усмани»: Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Тошкент, 1982; Махамадалиев Х. “Ғиёс-ул луғат” ва ундаги туркий қатлам: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1988; Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Тошкент, 1976; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004.

⁸ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.294-297.

⁹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.297.

тенденция ва тамойилларига эга бўлди. Мафкураинг таъсири кузатилса-да, бир қанча соҳаларда кўзга кўринарли ютуқларга эришилди. Уларда йўл кўйилган камчиликлар эса бугунги кун нуқтаи назаридан қайта баҳоланмоқда, илмийлик, холислик тамойиллари билан ёндашиб, айримлари янгидан нашр этилишга эҳтиёж сезмоқда.

Мустақиллик даврида ҳам ўзбек луғатчилиги тилшуносликнинг етакчи, ривожланган соҳаларидан бири бўлиб қолмоқда. Унинг ривожланишида асрий лексикографик тажрибалар, тилшуносликнинг ривожланиши, етук луғатшунос мутахассисларнинг етишиб чиқиши, илм-фан ва техниканинг ривожланиши, интеграция жараёнларининг ўрни яққол сезилиб туради. Ҳозирда кундалик турмушимизда, илм-фаннинг турли соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар луғатларнинг сифат жиҳатдан янгиланиши, соҳавий луғатлар миқдорининг ортиши, янги луғат турларининг яратилишига сабаб бўлмоқда. Ўзбек луғатчилигининг тараққий этишида Ш.Раҳматуллаев, А.Ҳожиев, Э.Бегматов, А.Нурмонов, Э.Умаров, А.Мадвалиев, Н.Махмудов, Н.Маҳкамов, Д.Худойберганова, Б.Ҳасанов, Ё.Одилов каби олимларнинг хизматлари катта.

Ушбу бобда мустақиллик даври ўзбек луғатчилиги тараққиётига алоҳида урғу берилган, луғатчилик борасида ҳал қилинмаган масалаларга эътибор қаратилган. Жумладан, «ўзбек тилшунослиги зиммасида компьютерга хосланган луғатчиликни яратишдек долзарб вазифа»нинг юкланаётганлиги¹⁰, «адабий асарлар лексикаси талаффуз ва имло жиҳатидан ўрганилиб, ҳозирги тил нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши», «Девону луғотит турк»дан бошлаб барча мумтоз луғатларни янгитдан нашр қилиш» лозимлиги, бунда товушларнинг фақат туркий тилларга хос бўлган жиҳатлари (чўзиқлик-қискалик каби) ҳисобга олинниши¹¹ кераклиги ҳақидаги фикрлар ҳамда идеографик луғатлар яратиш борасида амалга оширилаётган ишлар ҳақида сўз кетади.

Диссертациянинг «**Изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзлар семантикаси**» деб номланган иккинчи боби сўз ўзлаштириш, ўзлашма сўзларнинг семантик таркибида юз берадиган ўзгаришлар, изоҳли луғатлардаги ўзлашмаларнинг семантик таснифи масалаларига бағишланган.

Ушбу бобда дастлаб сўз ўзлаштириш жараёни, унинг сабаблари, босқичлари ҳамда усуллари, шунингдек, билингвизм, байналмилал лексика, калькалалар каби тушунчаларга атрофлича изоҳ берилган.

Ишда ўзлашмаларнинг асосий белгилари сифатида унинг индивидуал ва коллектив нутқда кенг, узлуксиз, узоқ давр қўлланиши, зарурийлиги, ўз қатлам қонуниятларига бўйсунниши, амалдаги имлога мослашганлиги, табиий ва аниқлиги, меъёр ҳисобланиши кўрсатилади. Ўзбек тилидаги кўпгина тожикча ва арабча ўзлашма сўзлар ўзбек халқи нутқида асрлар мобайнида қўлланиб келди. Бу ҳол ўзлашманинг ўзбек тили луғавий меъёрларига сингиб

¹⁰ Калонина Д. Ўзбек тилида компьютер луғатчилиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, №3. – Б.95.

¹¹ Умаров Э. Мустақиллик ва мумтоз ўзбек тили // Til va adabiyot ta'limi, 2011, №11. – Б.14-17; шу муаллиф. Туркий сўзларнинг арузга тушиш сабаби // Til va adabiyot ta'limi, 2012, №2. – Б.86-88.

кетишига асос бўлди. Тадқиқотда сўз ўзлашишининг социолингвистик, лингвокультурологик жиҳатларига ҳам эътибор берилди.

Сўз ўзлаштириш ва унинг миллий тилга сингиши янги тушунчанинг айна шу жамият бағрида юзага келмагани, янги сўзга тилда семантик ва шаклан муқобил йўқлиги, асимметрия ходисаси, тақлид, ибрат олиш ва бошқа психологик омиллар сабабли амалга ошади. Шунингдек, терминология ёки жаргоннинг келиб чиқиш манбасига кўра бир хил бўлишига интилиш, аталаётган нарсанинг мақомини кўтаришга қизиқиш¹² ҳам сўз ўзлашуви жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

Диссертацияда Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Абулғози Баҳодирхон, Абдурауф Фитрат, Элбек, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон тўра Ибрат каби атоқли олимларнинг сўз ўзлаштириш тамойиллари ва меъёрлари ҳақидаги қарашлари батафсил ёритилган. Шунингдек, ишда XX аср бошларида фаолият олиб борган «Чигатой гурунги»нинг тил, адабиёт соҳасидаги хизматлари борасида фикр юритилган. Бу масалада жадидларнинг фикрлари турлича бўлган. «Чигатой гурунги» аъзолари тил софлиги тамойилига эътибор қаратган бўлса, Бехбудий, Авлоний кабилар мўътадиллик ва тилнинг ижтимоий қонунларига аралашмаслик йўлини тутдилар. Бу ҳаракатлар ўз вақтида ўзбек тилининг ривожланишига маълум даражада таъсирини кўрсатди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгандан кейинги ўзбек тили луғат таркибида юз берган ўзгаришлар диссертацияда атрофлича ёритилган. Бобда изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларнинг аслият билан семик мувофиқлиги хусусида сўз юритилади, мустақиллик даврида ўзбек тили луғат таркибида юз берган ўзгаришларнинг ўзлашма сўзлар семантикасида ҳам акс этиши, бунда сўзларнинг этимологик тавсифи ва унинг аҳамияти ёритилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида ўзлашма сўзларнинг семантик тавсифланиши уларнинг аслияти ва бугунги фаол маъноси ўртасидаги муносабатлар метонимия, метафора, синекдоха, маъно торайиши, сатҳлараро кўчиш ходисалари воситасида аниқланади. Араб тилидан ўзлашган *аза*, *азон*, *айш*, *аюҳаннос*, *айвон*, *айём*, *бисот*, *акс* кабилар ёрдамида семантик ўзгаришлар далилланади. Бу ўринда ўзбек тилининг беш жилдли изоҳли луғати, «Ан-наим» арабча-ўзбекча луғати, «Фарҳанги забони тоҷики», «Ўзбек тилининг этимологик луғати» кабилар таҳлилга тортилади. Сўзлар иллюстратив мисоллар, иборалар, мақоллар воситасида семантик таҳлил қилинади.

Адоват арабча ғада (югурмоқ, ошмоқ, қолдирмоқ, душманлик қилмоқ) феълидан¹³ келиб чиққан бўлиб, ўзбек тилида «душманлик муносабати, шундай муносабатга хос ҳис-туйғу; кек, хусумат»¹⁴ маъноларида қўлланади.

¹² <http://www.mylanguage.ru/Mods/CoursFrm.asp?actid=104>

¹³ Носиров О., Юсупов М. ва бошқ. Ан-На'им. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. 959 б. – Б.525. (Бундан кейин мазкур манбадан олинган ҳаволалар саҳифаси кавс ичида кўрсатилади: Ан-На'им, 525 тарзида).

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 41. (Бундан кейин ушбу манбадан олинган ҳаволалар саҳифаси кавс ичида кўрсатиб борилади: (ЎТИЛ-5.П.41 каби)

Араб тилида ҳам бу шакл орқали юқоридаги каби ва «ҳаддан зиёда зулм» маънолари ифодаланади. *Адоват* (хусумат)нинг югуриш сўзига семантик муносабати, бизнингча, араб миллатининг кундалик турмуши, урф-одатлари ва дунёқараши билан боғлиқ. Арабларда югуриб келиш душманларга хос белги сифатида қабул қилинган. Масалан, қадимги туркийларда байроқли от, найзали киши душман лашкари маъносини ифодалайди: *Қуролли қайдан келиб тарқатиб юборди, найзали қайдан келиб суриб кетди?*¹⁵ Шу нуқтаи назардан сўзнинг «югуриш» семаси миллий қарашларимизга мос келмаган ва ўзбек тилига ўзлашмаган. *Бада* феълининг яна бир ҳосиласи – *адув* араб тилида ҳам (Ан-На’им, 525), эски тилимизда ҳам «душман» (ЎТИЛ-5.1.42) маъносида қўлланган.

Адо сўзи ‘аддаа (أدى) феълининг бир шакли бўлиб, бу феъл орқали «ҳақ тўламоқ, ҳисоб-китоб қилмоқ», «амалга оширмоқ», «баён қилмоқ, билдирмоқ», «бошлаб бормоқ» маънолари ифодаланади. *Адо* шакли эса «тўлов тўланадиган сумма», «бажармоқ», «амалга оширмоқ» (Ан-На’им, 15) маъносини ифодалайди. Шунингдек, турли ибора ва бирикмаларда «топширмоқ» (ваколатни), «салом бермоқ», «қасам ичмоқ» каби семаларга ҳам эга. Эътибор берилса, араб тилида *адо* ёки унинг асос феъли «қарз ҳисобланган бирор амал»ни ифодаловчи сўзлар (қарз, бирор буюрилган хизмат, қилиниши лозим бўлган одат) билан бирга қўлланиб, «бажармоқ», «тўла тугатмоқ» интеграл семасига эга.

Ўзбек тилида «иш-ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг охири, тамоми, ижроси» (ЎТИЛ-5.1.40) маъносини ифодалайди. Иллюстратив мисоллардан сўзнинг кўпгина этимологик семалари сақланиб қолганлиги кўринади (1), (3), (4):

- 1) *иш адо бўлди* – «тугамоқ», «тўла бажарилмоқ»;
- 2) *куйиб адо бўлди* – «чуқур руҳий тушкунлик»;
- 3) *хизматни адо этмоқ* – «тугатмоқ», «ўтамоқ»;
- 4) *ҳаж фарзини адо этди* – «ўтамоқ»;
- 5) *фарзандлик ҳаққини адо этди* – «бажармоқ», «тугатмоқ»;
- 6) *душманини адо қилди* – «мағлублик»;
- 7) *ватан олдидаги бурчини адо этмоқ* – «ўтамоқ».

Юқоридагиларни солиштириб чиқсак, ўзбек тилида сўзнинг «тугамоқ» семаси етакчи эканлигига ва асосан бирор фаолият-жараён билан боғлиқлигига гувоҳ бўламиз. (2), (6) мисоллар ўзбек тилининг ўзи учун хос бўлиб, *адо* сўзи аслий маъносидан нисбатан узоқлашгани билан характерлидир.

Ўзбек тилидаги *аёл*, *оила* сўзлари араб тилидаги *ъа:ла* (علاء) феълидан келиб чиққан. Мазкур феъл «камбағал (ночор) бўлмоқ», «катта оилали», «(оилани) боқмоқ, таъминламоқ» (Ан-На’им, 578) маъноларини ифодалайди.

Ба:ланинг турли ҳосила шакллари «камбағал», «боқинди», «оила», «оила аъзолари» каби семаларни ифодалайди. *Оила* шаклининг мазмун

¹⁵ Кул тигин битиктоши. Фойдаланилган манба: Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б.160.

мундарижаси араб ва ўзбек тилларида бир хил. Ҳар икки тилда ҳам «ижтимоий таъминга муҳтож» интеграл семаси мавжуд. *Аёл* шакли араб тилида йўқ (бизнинг манбага кўра). Биз *аёл* сўзи учун *иёл* шаклини этимологик асос деб ҳисоблаймиз Чунки арабча ʻайн ҳарфи ўзбек тили талаффуз қонуниятларига мос келмайди. Шу туфайли ʻ (айн)дан кейинги и товуши а тарзида ўқилади (қиёс. Ёйд – ҳайит, ʻиён – аён). *Иёл* шакли эса араб тилида «бола», «фарзанд» маъноларини ифодалаш учун ишлатилади. Эски туркий тилда ҳам *аёл* сўзи «фарзанд» маъносида учрайди: «*Ўғул жувонмард. Анинг учунки, ота ўғулдин кечти, ўғул жондин кечти. Жон аёлдин азизроқ турур*»¹⁶. Шунингдек, Шарқ халқлари учун муштарак муҳим маданий белгилардан бири – оила аъзоларининг исмини, ҳаттоки уни атовчи сўзни яшириш *аёл* сўзи қўлланишида кузатилади. Чунончи, ўзбек халқида андиша юзасидан *хотин* ўрнида *завжа, рафиқа, заифа, турмуш ўртоқ, келин, янга, болалар, уйдагилар* каби сўзлар ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *аёлманд* сўзида *аёл* лексемасининг «бола», «фарзанд» семалари тўла ўзлашган: «оилали, бола-чақали», «бола-чақаси кўп» (ЎТИЛ-5.1.43) ва сўз эркак жинсига мансуб шахс белгисини билдиради. Демак, *аёл* сўзининг этимологиясида «фарзанд» маъноси етакчи. Ўзбек ва араб тилларидаги *аёл* сўзининг семантик таркибини солиштириб чиқамиз:

	Араб тилида	Ўзбек тилида	Сема
1	«шахс»	«шахс»	+
2	«оила аъзоси»	«оила аъзоси»	+
3	«жинси номаълум»	«жинси – эркакка зид»	-
4	«натижа», «самара»	«иштирокчи»	-
5	«ёш», «навқирон»	«балоғатга етган», «етук»	-
6	«ижтимоий имконияти чекланган»	«ижтимоий имконияти чекланган» (нисбатан)	+

Демак, ўзбек тилида *аёл* сўзининг ҳозирги кунда «умуман эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс; хотин», «хотин-қизлар» (ЎТИЛ-5.1.43) тушунчасини ифодалашига «шахс», «оила аъзоси», «таъминталаб», «ижтимоий имконияти чекланган» интеграл семалари асос бўлиб хизмат қилган.

Ишда изоҳли луғатлардаги ўзлашма сўзларнинг таснифи масаласига ҳам эътибор қаратилган, ўзлашма сўзлар муайян лексик-семантик гуруҳларга бўлинган. Шунингдек, сўзларни таснифлаш жараёнида изоҳли луғатлардаги айрим қисқартма шартли белгилар тушунча моҳиятига мос келмаслиги, грамматик туркумларга ажратишдаги ноаниқликлар ва уларни баргараф қилиш борасида сўз юритилган.

¹⁶ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Б.80.

Ишнинг «Изоҳли луғатларда ижтимоий хосланган ўзлашмалар талқини» деб номланган учинчи бобида лексиканинг муайян ижтимоий қатлам учун хосланган кўринишлари – социолектлар, диний тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, уларнинг адабий тилга сингиб бориши ҳамда изоҳли луғатларда ифодаланиши ҳақида сўз боради.

Ушбу бобда дастлаб социолингвистика ва социолект тушунчаларига тўхталиб ўтилади, ўзлашмалар ўз қатламдаги сўзлар каби доимо бирор ижтимоий гуруҳ нутқининг ажралмас қисми эканлиги кўрсатилади. Социал хосликка эга сўзларнинг изоҳли луғатларда тавсифланиши масаласи ҳақида сўз боради.

Социолектлар изоҳли луғатларда нисбатан кам учрайди ва луғатларга *с.т. (сўзлашув нутқида)* изоҳи билан киритилади. Масалан, *нард(а) «рақиб томонларнинг шашкаларни ўйин тахтасининг икки қарама-қарши томонига жойлаштириб, уларни ўртага отилаётган соққаларнинг кўрсаткичлари (холлари)га қараб уяча (катак)лар бўйича суриб, уячаларни тезроқ тўлдиришидан иборат қадимги ўйин доим ва шу ўйин учун керак бўладиган нарсалар йиғмаси»* (ЎТИЛ-5.Ш.17) бўлиб, икки жилдли изоҳли луғатда келтирилмаган. «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati»да «*айланма ҳаракат бўйича шашка доналари билан тешикчаларни ким биринчи бўлиб беркитишга асосланган ўйин тури*»¹⁷ тарзида изоҳланган. Демак, сўзнинг икки жилдли луғатга киритилмаслиги, аввало, у ифодалаган тушунча билан боғлиқ. Нард ўйини ўзбек халқи ҳаётида олдиндан учраса ҳам («Кунтуғмиш»), умуман зарарли одат сифатида қораланган. Ислом динида қимор хавфи борлиги ва вақт исрофгарчилиги нуқтаи назаридан, шўро воқелигида эса ўтмишдан қолган зарарли иллат деб қаралгани учун социал чегараланган қатламга ўтиб қолган.

Изоҳли луғатнинг III жилдида келтирилган *раҳматли* сўзи вафот этган киши ҳақида (ЎТИЛ-5.Ш.363) айтиладиган сўз ҳисобланиб, бу сўзни айтиш орқали сўзловчи мазкур шахсга, шунингдек, динга муносабати ижобий эканлигини билдиради.

Вишка «баланд минора шаклидаги иншоот» бўлиб, маҳбуслар нутқида «олий жазо – ўлим» (ЎТИЛ-5.І.462)ни ифодалаши, сўзнинг арго, яъни социолектнинг бир қисми эканлигини билдиради, икки жилдли изоҳли луғатда эса бу ҳолат кузатилмайди.

Пас сўзи икки жилдли луғат, «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati»да сўзлик таркибида учрамайди. Беш жилдли изоҳли луғатда омоним сўз сифатида «*Карта ўйинида: ўйиннинг айни бир даврасида (карта айланишида) фаол қатнашишдан воз кечиш ёки мағлубиятни тан олиш*» ва спортга оид «*баъзи спорт ўйинларида бир ўйинчининг ўз шериги (жамоадоши)га тўп ёки шайбани узатиши*» (ЎТИЛ-5.І.232) тарзида изоҳланади. Биринчи сўз айни қизиқиши жиҳатдан маълум гуруҳга кирувчи

¹⁷ Hojiyev A., Nurmonov A. va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – Б.146.

одамлар нутқидагина ишлатилади. Бу ҳолат изоҳли луғатлардаги семантик тавсифларда ҳам кузатилиши мумкин. Ҳар икки изоҳли луғат, шунингдек, «*Hoziргi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati*»ни ўзаро қиёслаш натижасида ижтимоий хосликка эга бундай сўзлар фаоллашиб, умумқўлланишга ўтиб бораётганлиги ойдинлашмоқда.

Учинчи бобда диний тушунчани ифодаловчи сўзлар бир неча мавзуий гуруҳларга ажратилади, улар семантик жиҳатдан тавсифланади, икки жилдли ва беш жилдли изоҳли луғатларда берилган изоҳлар солиштирилади. Жумладан, *вакил* сўзи семантик таркибида «*бирор киши, муассаса, ташкилот ва ш.к. номидан иш кўришга ваколати бўлган, унинг манфаатларини кўзловчи ва ҳимоя қилувчи шахс*», «*бирор давлат ёки ташкилотнинг ваколати билан ўзга элларда унинг номидан иш кўрувчи, унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи лавозимли киши, элчи*», «*бирор соҳа, ижтимоий гуруҳ, жамият ва ш.к.га мансуб киши, намоянда*»¹⁸ (ЎТИЛ-2.І.171) маъноларидан ташқари диний тушунча сифатида *вакил ота* бирикмасида «*мусулмонларнинг никоҳ маросимларида келин томонидан тайинланадиган вакил шахс (никоҳ ўқиш, куёв томоннинг келинга бериладиган мол-мулки ва ш.к.ларни келишишда қатнашади)*» (ЎТИЛ-5.І.436) маъносини ифодалайди.

Жамоат сўзи «Ислом. Энциклопедия»да «*муайян мақсадда тўпланган мусулмонлар гуруҳи, жамоаси*», «*ислом фикҳида йиғилиб намоз ўқиган кишилар*», «*намоздаги жамоат – икки ва ундан зиёд кишининг фарз намозини битта имомга эргашган ҳолда адо этиши*», «*кишиларнинг иттифоқликка бирлашиши*»¹⁹, «Диний атамалар ва иборалар» луғатида сўз «*бир мақсад учун йиғилган кишилар, муайян мақсадда тўпланган мусулмонлар гуруҳи, жамоаси*»²⁰ маъноларини ифодалашни кўрсатилган. Ҳозирги ўзбек тилида «*масжидга намоз ўқиш учун борган кишилар тўдаси*» маъносидан «*халқ, халойиқ, кўпчилик*», шунингдек, «*кўпчиликка, оммага қарашли, тегишли*» (ЎТИЛ-5.ІІ.68) маъноларида ишлатилади. Сўзнинг айрим маънолари асосан *жамоа* шаклига юкланган. Қиёс: *жамоат хўжалиги – жамоа хўжалиги*. Демак, *жамоат* сўзи диний лексикада «мусулмонлар гуруҳи», «*намоз ўқиш мақсадида*», «*фарз намози ўқиш мақсадида*» семалари билан фаоллашади, умумқўлланишда эса маъно кенгайиб, умуман «*кўпчилик*» семаси фаоллашади.

Шунингдек, икки жилдли луғатда *тасаввуф* тушунчаси бевосита ислом дини билан боғлиқ эканлиги кўрсатилмаган, шундан келиб чиқилса, тушунчага нисбатан «илоҳлар» изоҳининг ноўрин қўлланганига гувоҳ

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли, I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 171. (Бундан кейин ушбу манбадан олинган ҳаволалар саҳифаси қавс ичида кўрсатиб борилади: (ЎТИЛ-2.ІІ.171 каби)

¹⁹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – Б.159.

²⁰ Умархўжаев М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қисқача изоҳли луғат. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.62.

бўламиз. Беш жилдли изоҳли луғатда эса сўзнинг маъноси бирмунча тўлиқ ва лўнда шаклда ёритилган:

<i>Тасаввуф</i>	
Икки жилдли луғатда	Беш жилдли луғатда
«Ғайритабий оламга, илоҳлар ва илоҳий кучларга, одамнинг илоҳлар билан бевосита алоқа қила олишига ишонишдан иборат диний эътиқод; мистика» (ЎТИЛ-2.П.130).	«Исломда инсоннинг руҳий дунёси тўғрисидаги, унинг руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи таълимот, диний эътиқод; суфийлик» (ЎТИЛ-5.IV.7)

Кейинги йилларда яратилган луғатларда ҳам тасаввуф тушунчаси «исломда инсонни руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи таълимот»²¹, «нафс тарбияси илми бўлиб, Аллоҳни билиш ва таниш (маърифатуллоҳ), Унинг розилигига мувофиқ холис бандалик қилиш»²² тарзида таърифланган. Кўринадики, беш жилдли луғатда сўзлар тушунчанинг моҳиятига мувофиқ ҳолатда талқин этилган.

Жон сўзи изоҳида ҳам изоҳли луғатлардаги фарқларни кузатишимиз мумкин: «*диний-мистик тасаввурларга ва идеалистик фалсафада: жониворлар барҳаётлигининг ўлганда гўё тандан жудо бўладиган, одамда эса руҳга айланиб абадий яшайдиган ғайритабий (илоҳий) омили*» (ЎТИЛ-2.П.286) – «*диний-ибтидоий тасаввурларга кўра, инсон ва ҳайвон танасида бўладиган, уйқу чоғида (вақтинча) ёки ўлган вақтда танадан чиқиб кетадиган алоҳида кўзга кўринмас илоҳий куч, қувват; руҳ*» каби. Шунингдек, берилган иллюстратив мисоллар орқали *жон* сўзи маъноларини аниқлаштириш мумкин:

Жони оғримоқ – «сезувчи, ҳис этувчи тан, бадан» – «таннинг жон билан узвий боғлиқлиги»;

Кемага тушганнинг жони бир – «ҳаёт, ҳаёт-мамот» – «энг олий, умумий манфаат»;

Биз тўққиз жон эдик – «киши, одам» – синекдоха йўли билан: «жоннинг тан билан бирга инсоннинг узвий қисмлари эканлиги», қиёс: *Биз тўққиз тан эдик ёки бир тан, бир жон бўлиб*;

Ёш жонинг бор, қизим – «бош, жусса» – «бош ва жоннинг узвий боғлиқлиги ва улар тана тириклигининг асоси эканлиги», «умр», қиёс: *Ёш бошинг билан аралашиб нима қиласан*;

Жони борича ҳаракат қилмоқ – «куч, қувват, мадор» – «қувватнинг жондан таъсир олиши»;

Ёмғир – *пахтанинг жони* – «ҳаёт манбаи, ҳаёт бағишловчи нарса» – «энг азиз нарса», қиёс: *Жон керакми, ҳамён?*

²¹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – Б.454.

²² Умархўжаев М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қисқача изоҳли луғат. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.154.

Демак, изоҳли луғатларда келтирилган иллюстратив мисоллар сўзларнинг турли маъно қирраларини кўрсатишга, ўз навбатида, тил эгаси бўлган миллатнинг дунёқарашини намоён этишга хизмат қилади.

Давр ўтиши билан тилнинг луғат таркиби, ундаги сўзларнинг фаоллашуви ва истемолдан чиқиб бориши билан бирга, жамиятнинг ўша тушунчаларга нисбатан умумий кайфияти ҳам ўзгариб туради. Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғати шўро даври илмининг умумий тамойиллари, қонуниятларини ўзида акс эттиради. Шу сабабдан қарийб 30 йил давомида тилимиз луғат таркибида рўй берган сифат ва миқдор ўзгаришларининг кўрсатилиши, луғатшунослик соҳасида эришилган ютуқлардан унумли фойдаланилиши каби омиллар янги изоҳли луғатнинг афзаллигини белгилайди.

ХУЛОСА

1. Ўзбек луғатшунослиги ва луғатчилиги ўзига хос таракқиёт босқичлари ҳамда йўналишларига эга. XX асрга қадар асосан таржима луғатлари яратилган бўлса-да, сўзлар тартибланиши, изоҳланишида турлича тамойиллар кўзга ташланади. Бунда араб луғатшунослиги ютуқларидан самарали фойдаланилган.

2. Ўзбек тилшунослиги айнан луғатшунослик бағрида юзага келган. «Девону луғотит турк», шунингдек, «Бадойиъ ал-луғат», «Санглоҳ» каби луғатлар Шарқ луғатшунослигининг энг яхши анъаналарига суянганлиги, ўзбек тилининг турли соҳаларига оид илмий кузатишлар, танқидий қарашлар берилганлиги, грамматик очеркларга эгаллиги билан ажралиб туради.

3. XX аср ўзбек луғатшунослигида рус, шу орқали Европа тилшунослиги анъаналарига эргашиш кузатилади. Шу билан бирга, луғатшунослик фанининг шаклланиши ҳам шу даврга тўғри келади.

4. Ўзбек тилига оид луғатларнинг аксарият қисми монографик планда тадқиқ этилганлигига қарамай, бу ютуқларни бугунги луғатшуносликка татбиқ этиш масаласи муҳим вазифалардан ҳисобланади.

5. Сўз ўзлаштириш масаласи тилшуносликнинг социолингвистика, қиёсий тилшунослик, чоғиштира тилшунослик каби йўналишларида турли томондан тадқиқ этилади. Ўзлашма сўзларни луғатларда семантик тавсифлашда эса мазкур соҳаларнинг ютуқларидан ҳам унумли фойдаланиш ўзига хос самара беради.

6. Ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғати XX аср ўзбек тилшунослигининг энг катта ютуғи саналади. Унда ўзбек тилининг лексик таркиби илк бора тартибга солинди, луғатларда қандай лексик қатламлар акс этиши меъёрлаштирилди, изоҳли луғат тузиш тамойиллари амалий жиҳатдан қарор топди, луғатчиликнинг турли соҳаларига оид ютуқлар умумлаштирилди. Шунингдек, сўзларни семантик изоҳлаш тартиблари ишлаб чиқилди, кўп маъноли сўзлар ва шу асосда юзага келган омонимлар

ўртасидаги семантик чегара кўрсатиб берилди, янги соҳавий луғатларнинг яратилиши учун асос бўлиб хизмат қилди.

7. Замон ва ижтимоий муҳитнинг алмашинуви ўзбек тили лексик қатламида оз йиллар ичида катта ўзгаришлар ясади: сиёсий тузум ва тил борасидаги сиёсатнинг ўзгариши эски сиёсий тузумга тегишли кўплаб сўзлар ва терминларни муомаладан чиқарди, янги соҳалар янги сўзларни олиб кирди, натижасида янги сўзлар қатлами юзага келди, улар луғат сўзлигининг салмоқли қисмини ташкил қила бошлади; ижтимоий қарашлар ҳам ўзгарди, асосан, диний ва маънавий қатламга оид сўзларга берилган изоҳлар субъектив бўёқларга эгаллиги яққолроқ кўрина бошлади, мазкур соҳаларда алоҳида соҳавий луғатлар яратиш эҳтиёжини пайдо қилди; умумистеъмолдаги сўзлар семантик таркибидаги маъно кенгайиши ва торайиши ҳолатлари кузатилди. Бу ҳолатлар икки жилдли изоҳли луғатда акс этмаганлиги янги луғат яратиш эҳтиёжини юзага келтирди.

8. Ўзбек тилида яратилган изоҳли луғатларни солиштириш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, беш жилдли изоҳли луғат бир қанча жиҳатлари билан афзалликларга эга, унга луғатчиликда кейинги йилларда эришилган ютуқлар жалб қилинган. Натижада янги беш жилдли изоҳли луғат ҳам оммавийлик, ҳам илмийлик касб этди, луғатчилигимиздаги катта бўшлиқни тўлдира олди, жамият талабларига ўз вақтидаги жавоб бўлди.

9. Социолектлар ҳам миллий тилнинг узвий бир қисми ҳисобланиб, сўзлар тўлиғича ёки муайян семаси билан социолект характериға эга бўлиши мумкин. Социолектлар нутқий қўлланиш орқали адабий тилнинг бойиши учун маълум даражада хизмат қилади.

10. Ўзбек тилининг диний ва маънавий соҳаға оид лексикаси энг катта ўзгаришға учраган жабҳа бўлиб, уларнинг ҳам махсус лексикаға, ҳам умумқўлланишға мослаб тавсифланиши янги изоҳли луғатнинг ютуқларидан биридир.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
DSc.27.06.2017.Fil.05.02 AT FERGHANA STATE UNIVERSITY**

NAMANGAN STATE UNIVERSITY

KUZIEV UMIDJON YANDASHALIEVICH

**RESEARCH OF BORROWINGS
IN UZBEK EXPLANATORY DICTIONARIES**

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Ferghana – 2018

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number № B2017.2.PhD/Fil.191.

The dissertation has been prepared at the Chair of Uzbek linguistics and literature of Namangan State University.

The abstract of the PhD dissertation is posted in three (Uzbek, English, Russian (Resume)) languages on the website of the Scientific Council (www.fdu.uz) and on the website «ZiyoNet» Information-educational portal (www.ziynet.uz)

Scientific advisor:

Iskandarova Sharifa Madalievna

Doctor of Philological sciences, professor.

Official opponents:

Jumanazarova Guljahon Umrzakovna

Doctor of Philological sciences.

Kobilova Zebo Murodovna

Candidate of Philological sciences, docent.

Leading organization:

Samarkand State University

Defense of the Dissertation will take place on «__» «_____» 2018, at «_____» p.m. at a meeting of Scientific Council DSc.27.06.2017.Fil.05.02 under Ferghana State University (Address: 19, Murabbiylar Street, Ferghana, 100151. Tel: (99873) 244-66-02; fax: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

Dissertation could be reviewed information-resource center of Ferghana State University (registration number __). Address: 19. Murabbiylar Street, Ferghana,100151, Tel.: (99873) 244-71-28.

Dissertation abstract sent out on «__» _____ 2018.

(Mailing report number ____ on «__» _____ 2018).

M.Kh.Hakimov

Chairman of Scientific Council awarding scientific degrees,
Doctor of Philological sciences, Professor

M.T.Zokirov

Secretary of Scientific Council awarding scientific degrees,
Candidate in Philological sciences, docent

A.Mamajonov

Chairman of Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees,
Doctor of Philological sciences, Professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

The relevance and necessity of the dissertation subject. In the world linguistics, attention is drawn to the systematic structural study of the language, the disclosure of the oral usage of the linguistic units, and their semantic and lexicographic description according to differentiated semantical relationships. In this regard, it is of great practical importance to cover the interpretation of the borrowed words that have a key role in the explanatory dictionaries and to study their linguistic, social and cultural characteristics.

The problem of borrowings in the world linguistics is studied in such spheres as lexical layers, field lexicography, translation theory, comparative linguistics, ethnolinguistics, linguoculturology. Continuous change in the content of the lexical layer of a language, which is an important tool for the nation's scientific and contemplative development, guarantees the continuation of research in this area. The dictionaries also have additional features such as collecting, editing, and evaluating knowledge gained by the nation. In particular, the interpretation of borrowed words in the explanatory dictionaries is an urgent issue at any time as an essential part of language policy.

Development of the Uzbek lexicon in Uzbek linguistics, its etymological structure, linguistic features of borrowed and international words and phonetic, morphological, syntactic and lexical-semantic features of borrowings have been studied, but researches into the interpretation of words and phrases in explanatory dictionaries are not enough. The creation of a new five-volume dictionary of Uzbek language has led to the need to summarize researches on this topic. Accordingly, the dissertation includes lexical-semantic study of borrowings in the Uzbek explanatory dictionaries.

The goal of «improving the education system, increasing the quality of educational services» in the framework of the «The theory and practice of realization of educational creativity in the activity of each branch, profession and person»¹ defines the main directions for the theoretical and practical studies of linguistics. The creation of a five-volume dictionary of the Uzbek language became one of the largest events in the field of linguistics. In this dictionary the lexical composition of the Uzbek language has been improved, the principles of comprehensible glossary have been practically resolved, the achievements in fields of lexicography have been summarized, new interpretation procedures have been put on practice in the semantic interpretation of words, and the basis for the creation of new field dictionaries have been established. The fact that the periodic and social changes have changed the Uzbek lexicon over the years and have put a number of new challenges ahead of the lexicology and lexicography fields.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

This dissertation research will serve to a certain degree to implement the tasks specified in Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PD-4797 «On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi» from May 13, 2016, №. PD-2789 «About measures on further improvement of organization, management and financing of activity of Academy» from February 17, 2017, №PD-2909 «About measures on further development of system of higher education» from April 20, 2017, Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan «About further perfection of the system of postgraduate education» from May 22, 2017 and in other normative-legal acts.

The dependence of the research on the priorities of the science and technology development of the Republic. The research was carried out within the priority area of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan – I. «Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the informational society and the democratic state».

The review of the studied research on the topic of the dissertation work. For the first time in the works of the Uzbek linguistics, Mahmud Koshgari's «Devonu lug'otit turk» and Alisher Navoi's «Muhakamat ul-lughatain», attention was drawn to borrowings. In which works words borrowed by Turkic language and their application are reflected to some extent. From the mid-20th century, the lexicographic study of the Uzbek lexical system has become widespread. In some of these studies, scientific researches have been done with the general issues of the current Uzbek language, while others have the direct focus on borrowings². In

² Решетов В.В. Лексический состав современной узбекской прессы. – В кн.: Проблемы языка. I. –Ташкент, 1934; Боровков А.К. Изменения в области узбекской лексики и новый алфавит. – Изв. Узб. Филиала АН, № 2, 1940; Боровский А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. – Ташкент, 1940; Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945; Абдуллаев Ф. К некоторым вопросам лексики узбекского языка // Труды ИЯЛ АН УзССР, I. – Ташкент, 1949; Иброхимов С. Фаргона шевалярининг касб-хунар лексикаси. II-III. – Тошкент: Фан, 1959; Хамдамов Ж. Из истории русского языка в обогащение лексики узбекского языке (вторая половина XIX века): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963; Дадаханова Т. Лексика вышивального искусства в узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963; Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка А.Навои: Дис... докт. филол. наук. – Ташкент, 1966; Шарипов Ж. Из истории перевода в Узбекистане (дореволюционный период): Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 1968; Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. – Тошкент, 1974; Дадабоев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981; Гулямова Н. Русские лексические заимствования в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1985; Турсунпулатов М. Лексика узбекской разговорной речи. – Ташкент: Фан, 1986; Бегматов Э. Собственный пласт лексики современного литературного языка: Дисс... докт. филол. наук. – Ташкент, 1988; шу муаллиф. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1989; Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика. – Ташкент, 1989; Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. Лексико-семантические, статические и тематическая исследования: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1989; Антонова О. Семантика узбекских заимствований русскоязычных художественных произведениях писателей Узбекистана: Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1998; Кодирова Н. Семантико-стилистический анализ заимствований в узбекском и русском языках в новейший период 1991-2001 гг. (на материале газет и устной речи): Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 2001; Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. – Тошкент: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2004; Ўринова О. Ўзбек тилидаги қорамолчилик терминларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фанлари номз... дисс. – Тошкент, 2007; Маҳмудов Н., Одилов Ё. Сўз маъно таракқиётида зиддият. Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати. Монография ва луғат. – Тошкент: Akademnashr, 2014..

particular, the study of Arabic words and word combinations in Uzbek has begun in the early 40's of the last century. The first achievement in this direction was the candidate's dissertation by F.Abdullaev³, and later, some parts of this problem were studied in the scientific works of a number of prominent scientists. The phonetic, morphological, syntactic and lexical-semantic features of the borrowings are studied in the scientific researches of such scientists as E.Begmatov, A.Rustamov, B.Bafoev. Studying the development of the lexicon of the Uzbek language, its etymological structure, the linguistic features of the borrowings and international words are reflected in the scientific works of such linguists as A.Borovkov, V.Reshetov, M.Mirzaev, N.Gulyamova, K.Yusupov, T.Rahmonov. However, research into the interpretation of words and phrases expressed in the definitive dictionaries is not enough. The creation of a new five-volume dictionary of Uzbek language has led to the need to summarize research on this topic.

In the Soviet period, the above-mentioned researches drawn attention to the word's explanation. However, at the time of creation of some of these works, there were not two-volume dictionary of Uzbek language yet. Therefore, they did not have a practical need for lexicographic interpretation of borrowed words. The creation of explanatory dictionaries⁴ in the history of the Uzbek linguistics has led to the need to compare them from a lexicographic point of view.

The links of the dissertation work with the scientific research programme of the scientific research organization. The dissertation work is carried out within the project of the research programme «Systematic study of the Uzbek language» of Namangan State University.

The aim of the research is to study sociological and semantic basis of the borrowed words in the Uzbek explanatory dictionaries.

The tasks of the research:

To summarize of different interpretations on borrowed words in explanatory dictionaries;

To separate borrowings in explanatory dictionaries to lexical-semantic groups;

To define semantical changes in the content of the borrowings in explanatory dictionaries;

To indicate the social and cultural basis of word borrowing phenomenon;

To explain the different points in the interpretation of two-and five-volume dictionaries and their causes.

The object of the research work includes the changes in the semantic structure of borrowed words and their expression in the dictionaries.

The subject of the research work includes the two volume (1981) and five volume (2006-2008) explanatory dictionaries of the Uzbek language. In addition,

³ Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. – Москва: Рус тили, 1981; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

the Russian-Uzbek dictionary (1984), «Ўзбек тилининг этимологик луғати» («Etymological Dictionary of the Uzbek language», 2000, 2003, 2009), «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati» («Explanatory dictionary of active words of modern Uzbek language», 2001), «Фарҳанги забони тоҷики» (1981), «АН-НА'ИМ» (Arabian-Uzbek dictionary, 2003) and many other branch dictionaries are included as an additional sources.

Research Methods. The methodological basis of the dissertation is the philosophical views reflecting the continuous development of society, the concepts of knowing theory. The subject of the research was disclosed with the use of classifying, descriptive, semantic, contradictory, comparative methods, component and contextual analysis, semantic-stylistic and sociological analysis.

The scientific novelty of the research work includes the following aspects:

the features of traditionalism and innovation in the Uzbek lexicography of the independence period is identified;

semantic conformity of borrowed words with their etymology in explanatory dictionaries is explained;

semantic changes in the interpretation of borrowings in Uzbek two-volumes and five-volume explanatory dictionaries are clarified;

aspects of interpretation of borrowing such as specific, scientific equity, semantic completeness in Uzbek explanatory dictionaries and their causes are described.

The practical results of the research includes the following:

The research was widely used in the above mentioned areas of dissertation because of the diluted relationship between language history, linguistics history, lexicology, sociology, lexicography, semicology. Theoretical ideas on classifying and creating ideological dictionaries also served as guidelines in these areas.

The reliability of the results of the research is explained by the fact that the problem has been identified, the conclusions drawn, the description, the component, the semantic, the linguoculturological and sociolinguistical analytical methods, are based on the two-and five-volume dictionary of the Uzbek language.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the results of the dissertation is determined by the increase of theoretical issues of lexicology, lexicography, semantics, semiology, in particular, the new glossary of the Uzbek language.

The practical significance of the results of the research is that the dissertation materials and results can be used as a practical guide for the bachelor's and master's degrees of higher education institutions in studying lexicography, lexicology, semantics of the higher education institutions, creating new explanatory and other types of dictionaries and loan translation of the borrowings.

Implementation of the research results.

Based on the study of borrowed words in the Uzbek-language dictionaries:

were used theoretical views, practical recommendations and scientific conclusions about the proper understanding of the physical terms in the explanatory dictionaries of Uzbek language in fundamental scientific project 2Φ-OT-0-15494 «Improvement of effectiveness of illuminators, photoelements and other types optoelectronic tools by studying of Exitons, Poons, Bipolarins and Migration Conditions in Quantum Dot Heterocycles and Nanotubes» (Reference of Ministry of Higher and Secondary Special Education, № 89-03-805). As a result, the quality of use of proper terms and their replacement with Uzbek alternatives when needed are significantly improved.

technical terms and borrowings in explanatory dictionaries and their semantic correct descriptions in the dissertation were used in an innovative project № IOT-2016-2-9 – «Installing and manufacturing electrical energy saving equipment in the Jin machine to adjust the density of the raw material valve» (Reference of Ministry of Higher and Secondary Special Education, 89-03-805). As a result, the use of borrowed words has helped to apply it to Uzbek alternatives when needed. Also, the style of project reporting has been revised, the report's scientific popularity is upgraded to a qualitatively new level.

Some of the materials on linguoculturological features of some Arabic and Persian borrowings were used in the preparation of a collection of audiovisual data within the framework of the State Grants Supplement A-1-61, entitled «Creating Audiobooks for Linguistics Studies for Disabled Students» (Reference of Ministry of Higher and Secondary Special Education, 89-03-805). The results of the research have shown a positive effect on the characterization of cultural-nationalistic patterns of cultures and «characteristic aspects of mentality».

Approximate the results of the research. The results of the dissertation were summarized in the form of lectures at 25 scientific conferences, including 20 at Republican and 2 International scientific conferences.

Publication of research results. 32 scientific works were published on the topic of dissertation, including 7 scientific articles, published on 6 national and 1 foreign journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations.

Structure and size of dissertation. The dissertation consists of 3 chapters, conclusion and a list of publications. The total size of the case is 142 pages.

THE MAIN COMMITTEE OF DISSERTATION

The introduction chapter of the research is to describe the purpose and objectives of the research, the object and the subject, and to demonstrate the conformity with the priorities of the national science and technology development, the scientific novelty and practical results of the research, the scientific and practical significance of the results, introduction, published works and the structure of insurance.

The first chapter of the dissertation entitled «**History of Uzbek Lexicography: Tradition and Innovation**» focuses on the roots, trends and stages of Uzbek lexicography.

Particular attention is paid to the fact that in recent years, the inculcation of the people's heritage in the minds of young people has become a major issue in the spiritual and educational sphere. As our President Sh.M.Mirziyoev emphasized: «Today, taking into account the sharp struggle of the whole world for the consciousness of the population, first and foremost the youth, our children's education, spiritual enlightenment mustn't be slowed down, but taken to a new level»⁵.

In the 60's of the 19th century E.Litre published a large dictionary of French, the famous author E.Zola evaluated the dictionary as «contribution to the history of French civilization»⁶. The lexicography and lexicographic studies have also contributed to the development of other linguistic departments. Lexicography used achievements of syntax, vocabulary, lexicology, and has given them several results in the interpretation of words. Nowadays, there are many researches in this field⁷.

The appearance and development of the Uzbek lexicography begins with a period of almost Uzbek linguistics. One of the earliest sources of the Uzbek linguistics is Mahmoud Koshgari's «Devonu lugotit turk». This work laid the foundation for the development of Uzbek lexicography, and in recent years has achieved great success in this field.

The development of Uzbek linguistics in scientific literature is divided into the following stages:

1. XI-XIII century.
2. From XV to 1862.
3. From 1878 to 1917.
4. Since 1926⁸.

We can also allocate the phases of the independence period, based on the achievements, quantitative and qualitative changes in the field.

Each stage in the history of Uzbek lexicography has a distinctive feature.

Accordingly, first dictionaries such as «Divanu lughatit turk», «Muqaddimat al-'adab», «Saydana» were analyzed in detail.

In this paragraph, observations on the lexicography in Alisher Navoi's «Sab'atu abhur», Babur's «Baburnama», contribution of «Badoyi' al-lughat», «Sangloh», «Lugati atrokiya», «Abushka» to development of lexicography and

⁵ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажигимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – P.17.

⁶ Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. – Москва, 1989. – P.8.

⁷ Хусанов Н. Лексикографическая характеристика словаря Шейха Сулеймана Бухари «Лугати чигатойи ва турки усмани»: Автореф. дисс... канд.филол.наук. Тошкент,1982; Махамдалиев Х. «Ғиёс-ул луғат» ва ундаги туркий катлам: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент,1988; Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Тошкент, 1976; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004.

⁸ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. –Pp.294-297.

their general and different aspects are analyzed. The general features of dictionaries based on the works of Alisher Navoi were analyzed. It is emphasized that E.D.Polivanov's «Russian-Uzbek dictionary» in 1926, began a new era in the history of the Uzbek lexicography⁹. Jadids and educators working in the 20s of the last century have done a great deal of work in many areas of Uzbek language, including lexicography, for example: Is'hoqxon tura Ibrat, Ashurali Zahiri, S.Rahmati, A.Kadiri, A.Saidovs' contribution to Uzbek lexicography.

A significant part of achievements of the Uzbek lexicography are related to the 20th century. Connection with Russian science, new lifestyle, social policy, introduction of technology, and the establishment of a new system have also been reflected in lexical system. In the twentieth century, Uzbek lexicography had its own trends and principles. Although the influence of ideology has been observed, there have been remarkable achievements in many areas. Flaws in them are revised from today's point of view, with scientific, unbiased, approach and some in need of re-publishing.

During the years of independence, lexicography remains one of the leading, developed spheres of Uzbek linguistics. The development of the lexicographical experience, linguistics, mature dictionary specialists, the advances in science, technology, and in the integration processes are evident in its development. Today, the importance of information is growing, and everyday dictionaries of even the smallest branch of science come in life. Changes in language are being implemented in the form of qualitative renewal of dictionaries, increasing the amount of dictionaries of scientific branches, and the development of new dictionary types. The contribution of scientists such as Sh.Rahmatullaev, A.Hojiev, E.Begmatov, A.Nurmonov, E.Umarov, A.Madvaliev, N.Mahmudov, N.Mahkamov, D.Hudoyberganova, B.Hasanov, Y.Odilov is great in the development of the Uzbek glossary.

This chapter focuses on the development of the Uzbek lexicography within independence years, focusing on issues that have not been resolved in this field. In particular, it is pointing out that «the urgent task of creating a computer-friendly language in Uzbek linguistics»¹⁰, moreover, «study of literary texts in terms of pronunciation and orthographics, language analysis from current point of view, to urgent need to re-release «Divanu lughatit turk» and the other classic dictionaries from their original versions of the dictionary, taking in account only those features of the sounds, which are observed in the Turkic languages (such as short-length)¹¹ and works in the field of ideological dictionaries.

The second chapter of the dissertation, «**The semantics of borrowings in explanatory dictionaries**», focuses on the development of words, the semantic

⁹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – P.297.

¹⁰ Калонова Д. Ўзбек тилида компьютер лугатчилиги // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012, №3. – P.95.

¹¹ Умаров Э. Мустақиллик ва мумтоз ўзбек тили // Til va adabiyot ta'limi, 2011, №11. – Pp.14-17; this author. Туркий сўзларнинг арузга тушиш сабаби // Til va adabiyot ta'limi, 2012, №2. – Pp.86-88.

structure of the word, and the semantic classification of the words in the explanatory dictionaries.

In this section, we first explain the concept of word borrowing, its reasons, aspects, stages, methods, then, we comment on bilingualism, borrowings and loan words, international lexicon and etc.

The following are the main signs of the borrowings: its broad, continuous, long-term use in individual and collective speech, its relevance, compliance with its own layers, its lexical-semantic assimilation to acceptor language, its use in practical writing, its naturalness and accuracy. Many Tajik and Arabic words in the Uzbek language have been used by the Uzbek people for centuries. It was the basis for these words to surrender to the linguistic standards of Uzbek language. The research focuses on the sociolinguistic and linguaculturologic aspects of borrowing process.

Word borrowing and its inclusion in the national language result from the fact that the new concept does not arise in that community, the absence of a semantic alternative to the new word, asymmetry, imitation and other psychological factors. Also, the aspiration of terminology or jargon to be the same as the source of origin, and the interest in raising the status of what is being called¹² are also important in the process of word borrowing.

The dissertation reflects the views of prominent scholars such as Mahmoud Koshgari, Alisher Navoi, Abulgozi Bahodirhon, Abdurauf Fitrat, Elbek, Mahmudhoja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Iskhok-khon Ibrat about word borrowing. Also, a number of reforms in the field of language, literature, carried out by «Chigatay gurungi», which functioned in the 20-30th of the 20th century, were evaluated. In this regard, the Jadid had different opinions. While the purity of the language was thought as dominating aspect by the members of the «Chigatay gurungi», Behbudi, Avloniy and others did not interfere in the social laws of moderate language. These actions had affected to the Uzbek language development. As a result, Uzbek language appeared in the beginning of the 20th century, a literary language different from old Uzbek language.

Changes in the Uzbek-language dictionary after the status of the state language was given to the Uzbek language are widely covered by the dissertation. In the chapter titled «Semantic conformity of borrowed words with its etymology in explanatory dictionaries», changes in Uzbek lexical system during independence, time and space change in the semantics of borrowed words indicate that the etymological description of words is important. The meaning of the semantic description of the borrowed words in the Uzbek language is explained by the relationship between their etymology and the true meaning of today, by figures of speech: metonymy, metaphor, synecdoche, semantic narrowings, and interpersonal tropes. The semantic variation is explained with the help of the Arabic words, *aza*, *azan*, *ayuhannos*, *ayvon*, *ayyom*, *bisot* etc. The five-volume dictionary of the

¹² <http://www.mylanguage.ru/Mods/CoursFrm.asp?actid=104>

Uzbek language, the dictionary «An-naim», «Farhangi zaboni tochiki», «Etymological dictionary of the Uzbek language» were analyzed. The semantic analysis of the words has been made using illusory samples, phrases, articles.

Adovam (*enmity*) is derived from the Arabic verb (running, raising, abandoning, enmity)¹³, and in Uzbek, it is «hostile attitude, feeling like that; disgust»¹⁴. In Arabic, this form also describes the terms «excessive persecution» as above. The semantic attitude of *adovam* to the word «running», in our opinion, connected with the daily life, traditions and worldview of the Arab nation. Running in the Arabs may have been regarded as an enemy character. For example, in the Turkic people, a flag-horseman, a horseman, represents enemy soldiers: *Who puts the horse with flag into the land, and who has entered the man with spear?*¹⁵ In this sense, the sema «run» of *adovam* does not correspond to our nationalistic views and is not accepted into the Uzbek language. Another form of his verb – *adye* in Arabic (An-Na'im, 525), also used in our old tongue as «enemy» (ЎТИЛ-5.1.42), and nowadays is passive.

Ado (أدى) (to do) is a form of the verb 'addaa (أدى), meaning «pay» «fulfill», «declare» and «proceed». And the *ado* form means «the sum to be paid», «to do», and «to embody» (An-Na'im, 15). He also has various expressions and phrases, such as «assignment», «greetings», «swearing». This word or its basic verb, in combination with words expressing an «action that is borrowed» (borrowed debt, an ordered service, a routine) has an integral term, which means «execution» and «completion». In Uzbek, it means «the end of the action, the end of the event, its completeness, its fulfillment» (ЎТИЛ-5.1.40). Illustrative examples show that many etymological terms have been preserved (1), (3), (4):

- 1) *иш адо бўлди* (*Work has been done*) – «complete», «fully implemented»;
- 2) *куйиб адо бўлди* (*burned*) – «deep depression»;
- 3) *хизматни адо этмоқ* (*to service*) – «finish», «pass»;
- 4) *ҳаж фарзини адо этди* (*Performed the hajj*) – «go»;
- 5) *фарзандлик ҳаққини адо этди* (*to do duty to his parents*) – «do»;
- 6) *душманини адо қилди* (*He killed his adversary*) – «to win»;
- 7) *ватан олдидаги бурчини адо этмоқ* – «to fulfill the duty, to do».

Comparing the above, we can see that the sema «finish» in Uzbek language is dominant and is primarily related to an activity-process. The second and sixth examples are typical of the Uzbek language and are characterized by the fact that the word *ado* is not closer to the original meaning.

¹³ Носиров О., Юсупов М. ва бошқ. Ан-На'им. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. 959 p – P.525. Later, pages of this source will be shown as: (Ан-На'им, 525).

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – P. 41. Later, pages of this source will be shown as: (ЎТИЛ-5.1.41)

¹⁵ Кул тигин битиктоши. Source: Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – P.160.

The word *aёл* («woman»), *оила* («family») in Uzbek is derived from the verb *ъа:ла* (عال) (**a:la**) in Arabic. This verb means «to be poor», «to have large family» «to feed a large family», (An-Na'im, 578).

Different forms of *ъа:ла* (عال) include such semas as «poor», «affiliated», «family» and «family members». The concept of the family is the same in Arabic and Uzbek. Both languages have an integral semiconductor of «people who need life». There is not form *aёл* in Arabic (according to our source). We regard the form of *иёл* as an etymological basis for the *aёл*, because the letter is not consistent with the language of our language. For this reason, the next letter [i] after ['ayn] (ع) is read as [a] (compare: 'iyd - hayit, 'iyan - ayon). The form *иёл* is used in Arabic to express the meaning of «child». In the Old Turkic language, the word «aёл» is also used as «child». «*Son is brave. It's because father gave up his son. Son gave up his soul (for God)*»¹⁶. At the same time, one of the common features of the people of the Orient is to hide the name of the family member. For example, among the Uzbek people, it is no secret that in the place of the woman, words such as *завжа* (fiancée), *рафиқа* (spouse), *заифа* (weaknesses), *турмуш ўртоқ* (spouses), *келин* (brides), *янга*, *болалар* (children), *уйдагилар* (households) and should be used. In the word *aёлманд* its sema has been completely adopted «child» (He is married, with many children). But the semantic appearance of the word *aёл* in our language is different.

	In Arabic	In Uzbek	Sema
1	«person»	«person»	+
2	«A member of the family»	«A member of the family»	+
3	«sex unknown»	«sex – contrary to man»	-
4	«result», «effect»	«participant»	-
5	«young», «younger»	«mature»	-
6	«socially vulnerable»	«socially vulnerable»	+

Hence, the word *aёл* in Uzbek is currently «a person opposed to a man in general; wife», «woman» (ЎТИЛ-5.1.43), which is the basis of the so-called «personality», «family member», «enjoyment» and «limited social opportunities». Here is the metonymy and taboo status of the semantic tropes.

In the study, the classification of the borrowed words in the dictionary is also taken into account, and they are subdivided into a lexical-semantic group, and the problem of classification by the field theory is discussed. There are some problems in the classification of words. In particular, there are shortcomings in the separation of grammatical categories, in which the various abbreviations in explanatory dictionaries do not conform with the essence of conditional characters.

The third chapter, entitled «**Interpretation of borrowings associated with a social groups in the explanatory dictionaries**» describes the lexicon specificities

¹⁶ Рабғузий Носируддин Бурхонуддин. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – Р.80.

of a specific social class – expressions of sociolects, religious concepts, their representation in literary language, and their interpretation in the dictionaries.

In the first section of the chapter titled «Sociolinguistical interpretation of borrowings», terms sociolinguistics and sociolect are commented, it is emphasized that borrowings are always an integral part of the speech of a social group like their own words. Classification of words related to sociality in the explanatory dictionaries is dwelt on.

Sociolects are not included in the explanatory dictionary because they are mainly spoken in the oral form, however, in some places (*c.m.* – *in speech*). For example, the word *нард(a)* is «an ancient game in that draughts of opponents are located in two opposite sides of a board and moved through cells according to points of throwing dices, cells must be filled faster and a set of things necessary to this game» (ЎТИЛ-5.III.17) and this word is not presented in the two-volume dictionary. In the dictionary «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati» it is defined as following» a game that is based on firstly closing cells with draughts on a round action»¹⁷. Thus, not presenting the word in the two-volume dictionary is concerned firstly with the meaning it denotes. Even the game backgammon was observed in the lifestyle of the Uzbeks in the past, it was blackened as a harmful habit. In the religion of Islam the game had dangers of gambling and wasting the time. In the Soviet period, it was considered as a bad habit and passed into the socially limited layer.

Or the word «rahmatli» means a person who died (ЎТИЛ-5.III.363), by saying this word as well as a speaker indicates his positive attitude towards that person and religion.

Бишка is a «tallest tower» and describes the phrase «high death penalty» (ЎТИЛ-5.I.462) in prisoners saying that word is a part of the slang, that is, a part of the social acts. This sense of the word is not given in two-volume dictionary.

The word «пас» is not observed in vocabulary of the two-volume dictionary and the dictionary «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati». The five-volume dictionary the word is presented as a homonym, «card game: refusal to take part in a game (card rotation) or acknowledging a defeat» and «sporting» in a sporting game by sending a ball to a player's partner (teammate) (ЎТИЛ-5.I.232). The first word is used in speech of a group of people with the same interest. Consequently, a sociolect is the environment where the word is used in a special sense. These meanings can also be found in semantic descriptions in the dictionaries of explanatory notes. As the result of comparing both of the dictionaries, and the dictionary «Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati», we have observed that such words having a social property have become active and entered common usage

In the second part of the chapter titled «Interpretation of words representing religious concepts in explanatory dictionaries», words expressing religious

¹⁷ Hojiyev A., Nurmonov A. va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Sharq, 2001. – P.146.

concepts are divided into numerous semantic groups, interpreted in a semantic way. They are compared with definitions given in two-volume and five-volume dictionaries. In particular, the word *вакил* (representative) is «a person representing an institution, organization, and so on», «a person acting on behalf of a state or an organization, acting in his name, protecting his or her interests, or any other person who has the authority to act on behalf of the state, an ambassador¹⁸. Moreover, it has a religious consensus in the phrase *vakil ota* «a person appointed by the bride at the marriage, who joint in the contract of marriage, the groom's property for the bride» (5.I.436).

The word *жамоат* is given in the «Ислом. Энциклопедия» as «a group, community of muslims united with a certain aim», «people collected and prayed in the Islamic fiqh», «jamoat in the namaz – fulfilling farz namaz by two and more people following one imam», «uniting of people into unanimity»¹⁹. In the dictionary «Диний атамалар ва иборалар» it is stated that gives the following senses: «a group, community of people united with the same aim, of muslims united with a certain aim»²⁰. In the modern Uzbek language it stands for the following meanings: «a group of people gone to the masjid for praying», and also «people, majority», «belonging to the majority, mass» (5.II.68). Some senses of the word is received by its variation *жамоа*. Compare: *жамоат хўжалиги – жамоа хўжалиги*. Thus, the word *жамоат* is activated with the semes «a group of muslims», «with the aim of praying», «with the aim of praying farz namaz» in the religious vocabulary, in the common usage the meaning is widened, the seme «majority» is activated.

TASAVVUF	
In the two-volume dictionary	In the five-volume dictionary
«The belief in supernatural world, the gods and the divine powers, is that people can communicate directly with the gods; mysticism» (ЎТИЛ-2.II.130).	«In Islam, the teaching of the spiritual world of man, which leads to spiritual and moral perfection, religious beliefs; Sufism» (ЎТИЛ-5.IV.7)

Consequently, in the two-volume dictionary, the commentary does not indicate that the concept of *тасавуф* is directly related to Islam, and, as a consequence, we see that the word «gods» is misapplied. In the five-volume dictionary, the meaning of the word is exposed relatively full and briefly. In the dictionaries compiled in recent years the concept *tasavvuf* is defined followingly: «the education leading a person to the psychological and moral perfection in

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли, I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 171. Later, pages of this source will be shown as: (ЎТИЛ-2.I.171)

¹⁹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – P.159.

²⁰ Умархўжаев М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қисқача изоҳли луғат. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – P.62.

Islam»²¹, «the science of passion upbringing, knowing and recognizing Allah, being an objective bandah according to His satisfaction»²².

In definitions of word *жон* (soul) we can observe the differences in the interpretations: «The supernatural (ideological) factor in religious and mystical concepts and idealist philosophy: the eternal life of animals when they perish, and the transformation into spirit in man» (ЎТИЛ-2.1.286), «the invisible divine power, in the human body and the body of the beast, which departs from the body during a sleep (temporary) or death at the primitive imaginations; spirit». In addition, we can clarify the meaning of soul by means of illusory examples:

Жони оғримоқ («to feel pain») – «inner contact of the body»;

Кемага тушганнинг жони бир («The life of men on the ship is equal important») - «the highest, the common benefit»;

Биз тўққиз жон эдик («We were nine souls») – by synecdoche, that «soul is an integral part of the body together with flesh», comparisons: *Биз тўққиз тан эдик* (*We have nine*) *ёки бир тан, бир жон бўлиб* (*one body, one soul*);

Ёш жонинг бор, қизим («You are young, my daughter») – «head, body» - «the connection between the soul and the body the basis of survival» «life» comparisons: *Ёш бошинг билан аралашиб нима қиласан* (why do you interact, you are young for it);

Жони борича ҳаракат қилмоқ (To act by heart) – «power, dignity» - «power of the soul»;

Ёмғир – пахтанинг жони («Rain - the soul of a cotton») – «source of life, a living thing» - «the dearest thing», comparisons: *Жон керакми, ҳамён?* (*Do you need soul or pocket?*)

Thus, illustrative examples from explanatory dictionaries show that a word has various senses of meaning and represent the nation's outlook.

Throughout the course of the process, the vocabulary of the language, its vocabulary activation and its withdrawal from the consumption change the general mood of the society. The two-volume dictionary of the Uzbek language reflected the general principles and laws of the Soviet period. For this reason, factors such as the display of qualitative and quantitative changes in the dictionary over the past 30 years, and the efficient use of achievements in the linguistic field determine the advantage of the new explanatory dictionary.

SUMMARY

1. Uzbek lexicography is one of the areas in which the developmental branches of Linguistics. Although up to the twentieth century, translation dictionaries have been created, there are different principles in the order and

²¹ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – Б.454.

²² Умархўжаев М. Диний атамалар ва иборалар. Оммабоп қискача изоҳли луғат. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.154.

interpretation of words. At the same time, the Arabic dictionary has been used efficiently.

2. Uzbek linguistics has been created in the lexicography. First of all, dictionaries such as «Divanu lughatit turk» and «Badoyi al-lughat», «Sangloh» are distinguished by the fact that they are based on the best traditions of Oriental linguistics, scientific observations, critical views and grammatical aspects of the Uzbek language.

3. In the 20th century, Uzbek linguistics followed Russian and European linguistics traditions. At the same time, the formation of lexicographical science happened in this period.

4. Although the majority of Uzbek-language dictionaries were studied in monographic way, the issue of introducing these achievements into today's dictionary is one of the most important tasks.

5. The problem of word borrowing is studied in various aspects of linguistics such as sociolinguistics, linguoculturology, comparative linguistics. In terms of semantic descriptive expressions in the dictionaries, the advantageous use of the achievements of these fields gives a unique effect.

6. The two-volume dictionary of the Uzbek language is the greatest achievement of the 20th century Uzbek linguistics. First, the lexical composition of the Uzbek language has been adjusted for the first time, the lexical layers in the dictionaries have been normalized, the principles of explanatory dictionary have been practically resolved, and achievements in various branch vocabularies have been summarized. The semantic interpretation of words has been developed, the semantic boundary between multifaceted words and so-called emerging trends has been the basis for the creation of new vocabulary dictionaries.

7. Time and social interchange have changed dramatically in the lexicon of Uzbek language for many years: the change of the political system language policy has dwindled many words and terms relating to the old political system, new fields have brought new words, a new layer of words has emerged; social attitudes have also changed. Basically, the interpretation of the words on religious and spiritual layers has become more apparent in subjective colors and has created the need for sectoral dictionaries in these fields, scientific studies have shown that semantic descriptions in the dictionary are united, that they have not been able to fully explain the internal structure of words; there has been an expansion and narrowing in the semantic expression of the words in the general case. The fact that this situation did not reflect in a two-volume dictionary explains the need for a new dictionary.

8. When comparing the explanatory dictionaries of the Uzbek-language, it became clear that the five-volume dictionary has advantages over several aspects that have been accumulated in recent years. The result of the new five-volume dictionary was both publicity and science, the ability to fill large insufficiency in our lexicography, and timely response to community needs.

9. Sociolects are also an integral part of the national language and can have a complete or definite social character. They pass from speech into literary language and can serve as a basis for enrichment literary language.

10. The lexicon of the Uzbek language on the religious and spiritual level is one of most significantly changed fields, and it is one of the achievements of the new explanatory dictionary, to characterize such words both by special lexicon and generation.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.27.06.2017.Fil.05.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЁНОЙ СТЕПЕНИ ПРИ ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ**

НАМАНГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

КУЗИЕВ УМИДЖОН ЯНДАШАЛИЕВИЧ

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ
В УЗБЕКСКИХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2017.2.PhD/Fil.191.

Диссертация выполнена на кафедре узбекского языкознания Ферганского государственного университета.

Автореферат диссертации на двух языках (узбекский и русский) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Научный руководитель:

Искандарова Шарифа Мадалиевна,
доктор филологических наук, профессор.

Официальные оппоненты:

Жуманазарова Гулжахон Умрзаковна,
доктор филологических наук.

Кобилова Зебо Муродовна,
кандидат филологических наук, доцент.

Ведущая организация:

**Самаркандский государственный
университет**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2018 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.27.06.2017.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: 99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под №___) Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2018 года.
(протокол рассылки №___ от «___» _____ 2018 года)

М.Х.Хакимов

Председатель Научного совета по
присуждению ученой степени,
доктор филол.наук, профессор

М.Т.Зокиров

Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученой степени,
кандидат филол.наук, доцент

А.Мамажонов

Председатель научного семинара при Научном
совете по присуждению ученой степени,
доктор филол.наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит в изучении заимствованных слов в толковых словарях узбекского языка на семантической основе.

Объектом исследования являются анализ семантических изменений в заимствованных словах и их отражение в лексике современных узбекских словарях.

Задачи исследования:

- обобщение различных толкований заимствованных слов в толковых словарях;
- деление на лексико-семантические группы заимствованных слов в толковых словарях;
- выявление изменений в смысловом содержании заимствованных слов в толковых словарях;
- определение социальных и культурных основ явления заимствований слова;
- раскрытие причин и отличительные стороны в толковании заимствованных слов в двухтомном и пятитомном толковых словарях.

Научная новизна исследований состоит в следующем:

- определены традиционные и новаторские особенности в узбекской лексикографии периода независимости;
- освещено семантическое соответствие заимствованных слов в толковых словарях исконным значением;
- выявлены семантические изменения в толковании заимствованных слов в двухтомном и пятитомном толковых словарях;
- освещены специфические и отличительные стороны толковых словарей узбекского языка.

Внедрение результатов исследования. На основе результатов изучения заимствованных слов в словарях узбекского языка:

- в фундаментальном научном проекте 2Ф-ОТ-О-15494 «Улучшение эффективности осветителей, фотоэлементов и других видов оптоэлектронных инструментов путём изучения экзотонов, пуонов, биполяринов и условий миграции в квантовых точечных гетероциклах и нанотрубках» использованы теоретические взгляды, практические рекомендации и научные выводы относительно правильности характеристики заимствованных слов и терминов по физике с точки зрения их семантики в толковых словарях узбекского языка (Справка № 89-03-805 Министерства высшего и среднего специального образования). В результате в рамках проекта существенно улучшилось качество правильного использования заимствованных слов и при необходимости их замены на узбекские аналоги

- рекомендации диссертации относительно правильной характеристики заимствованных технических слов и терминов в толковых словарях

узбекского языка с точки зрения их семантики применены в инновационном проекте ИОТ-2016-2-9 «Создание и внедрение в производство оборудования, регулирующих плотность сырьевого валика и энергосбережения в машине Жин» (Справка № 89-03-805 Министерства высшего и среднего специального образования). В результате оказана практическая помощь в правильном использовании заимствованных слов и замены их при необходимости узбекскими аналогами. Кроме этого, пересмотрен стиль отчётов проекта, повысилась их популярность, обновлены в определённой степени с точки зрения качества узбекские термины, относящиеся к данной сфере;

– некоторые материалы, относящиеся к лингвокультурологическим особенностям арабских и персидских заимствований, были использованы при подготовке сборника аудиоинформаций в рамках проекта государственного прикладного гранта под № А-1-61 на тему: «Создание аудиокниг по языкознанию для студентов с ограниченными возможностями» (Справка № 89-03-805 Министерства высшего и среднего специального образования). Результаты исследования оказали положительный эффект при характеристике проявления национально-культурных моделей и «характерных сторон (аспектов) менталитета» заимствований в проекте.

Структура и объём диссертации. Исследование состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Объём работы составляет 142 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Қўзиев У. Изоҳли луғатларда диний тушунчаларнинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, № 5, 2010. – Б.88-91. (10.00.00 №14)
2. Қўзиев У. Сўз ўзлаштириш ва тил софлиги хусусида // Til va adabiyot ta'limi, №10, 2011. – Б.91-96. (10.00.00 №9)
3. Кузиев У. О семантические структуре русских заимствований в узбекском языке // Filologiya məsələləri, № 6. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – Б.303-309. (1.07.2011 №7. МДХ)
4. Искандарова Ш., Тиллаева М., Қўзиев У. Зулфиянинг «Қуёшли калам» достонида ўзлашма сўзларнинг қўлланиши // Илм сарчашмалари, №8, 2015. – Урганч, 2015. – Б.60-62. (10.00.00 №3)
5. Kuziev U. The issue of borrowings and language purity // Сборник материалов IV международная научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации». Выпуск 4. 30-31 мая 2015 года. – Украина, г. Переяслав-Хмельницкий, 2015. – С. 261-263.
6. Қўзиев У. Сўз ўзлашиш жараёнининг лингвокультурологик жихатлари тўғрисида // ФарДУ Илмий хабарлар, № 4, 2015. – Фарғона, 2015.89-91-бетлар. (10.00.00 №20)
7. Қўзиев У. Ўзбек тилидаги айрим арабча ва форсча ўзлашмаларнинг лингвокультурологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. №6, 2016. – Б. 96-99. (10.00.00 №14)
8. Қўзиев У. Янги изоҳли луғатлар тузишда сўзларни таснифлаш асослари ҳақида // ФарДУ Илмий хабарлар, № 1, 2018. – Фарғона, 2018. 104-106-бетлар. (10.00.00 №20)
9. Kuziev U. About sociolects and their place in glossaries (in example Uzbek language and dictionaries) // Научные исследования: теория, методика и практика: материалы II Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 27 авг. 2017 г.) — Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. — С. 281–286.
10. Қўзиев У.Изоҳли луғатларда сўзларнинг микдор ўзгаришлари хусусида// Стилистика ва прагматика. Проф. Суюн Каримов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. Самарқанд, 2010 йил, II қисм. – Б.56-57.
11. Қўзиев У.Айрим ўзлашма сўзларда семантик силжишга доир// Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (А. Нурмонов хотирасига бағишлаб ўтказилаётган Республика илмий-амалий анжуман материаллари). – Андижон, 2015. – Б.133-135.

II бўлим (II часть; II part)

12. Кўзиев У. Диний тушунча ифодаловчи ўзлашмаларнинг фаоллашув омиллари // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий ва амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2010. – Б.70-72.

13. Кўзиев У. Изоҳли луғатларда диний тушунчаларни билдирувчи сўзлар талқини ҳақида// Тил ва таржима муаммолари. Ҳудудий илмий-амалий анжумани материаллари. 3-китоб. – Наманган, 2010. – Б.151-152.

14. Кўзиев У. Ўзбек жадидлари ва маърифатпарварларининг сўз ўзлаштиришга муносабати масаласи // Тил ва таржима муаммолари. Ҳудудий илмий-амалий анжумани материаллари, 4-китоб. – Наманган, 2010. – Б.167-169.

15. Кўзиев У. Семантик муносабатларнинг сўзлар изоҳида тутган ўрни хусусида// Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий хотира анжумани материаллари. – Фарғона, 2010. – Б.138-141.

16. Кўзиев У. Сўзлар изоҳида семантик мувофиқлик масаласи // Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий хотира анжумани материаллари. – Фарғона, 2010. – Б.165-169.

17. Кўзиев У. Янги сўз ва тушунчаларни ўзлаштириш // Ўзбек тили ва тилшунослигининг мустақиллик давридаги тараққиёти. Проф. Низомиддин Маҳмудов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2011. – Б.192-196.

18. Кўзиев У. Айрим ўзлашма ундов сўзлар семантикаси // Ўзбек тили ва тилшунослигининг мустақиллик давридаги тараққиёти. Проф. Низомиддин Маҳмудов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2011. – Б.40-43.

19. Кўзиев У. Сўз ўзлаштириш сабаблари, усуллари ва аспекти хусусида // Ўзбек тили филологияси ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари, II қисм. – Фарғона, 2013. – Б.5-7.

20. Кўзиев У. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатларда айрим арабча ўзлашмаларнинг семантик хусусиятлари ҳақида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари мавзусидаги профессор Акбаржон Матғозиев таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжумани материаллари. I қисм. – Фарғона, 2014. – Б.85-87.

21. Кўзиев У. Фанларни ўқитишда ўзлашма сўзларнинг ўрни// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари мавзусидаги профессор Акбаржон Матғозиев таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжумани материаллари. II қисм. – Фарғона, 2014. – Б.62-64.

22. Кўзиев У. Ўзбек тилидаги русча ўзлашмаларнинг семантик таркиби хусусида// Мазлума Асқарова ва ўзбек тилшунослиги масалалари (Профессор Мазлума Асқарова таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжумани материаллари). – Тошкент, 2014. – Б.161-163.

23. Қўзиев У. Ўзбек тили лексикаси шаклланишида билингвизмнинг ўрни борасида// Актуальные проблемы многоязычия в Республике Узбекистан (Республиканская научно-практическая конференция (посвященная 85-летию Ферганского государственного университета). – Фергана, 2015.

24. Қўзиев У. Ўзлашма сўзлар семантикасида маданий белгиларнинг акс этиши // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари (Регионал илмий семинар материаллари) II чиқиш. – Қўқон, 2016. – Б.112-115.

25. Искандарова Ш., Қўзиев У.Ўзбек луғатчилигининг улкан ютуғи // «Нутқ маданияти ва тилшуносликнинг долзарб муаммолари» Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2016. – Б. 27-29.

26. Қўзиев У. Маҳмуд Кошғарийнинг луғат тузиш принциплари хусусида// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари (Регионал илмий семинар материаллари) III чиқиш. – Фарғона, 2016. – Б.93-97.

27. Қўзиев У. Идеографик луғатлар тузишда «майдон» назариясининг аҳамияти // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. 2-китоб. – Наманган, 2016. – Б.154-159.

28. Қўзиев У. Изоҳли луғатлар борасида айрим мулоҳазалар // Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. 2-китоб. – Наманган, 2016. – Б.192-194.

29. Қўзиев У. Идеографик луғат ва антропоцентристик назария //Профессор И.К.Мирзаев таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан «Ўзбекистонда филология илми ва таълими: натижа ва истиқбол» мавзуида ўтказилган Республика олимлари анжумани материаллари. III жилд. – Самарқанд, 2016. – Б.78-80.

30. Қўзиев У. Ўзбек луғатшунослигининг илк босқичига бир назар //Тил ва адабиёт масалалари. № 4. Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2017. – Б.104-108.

31. Қўзиев У. Ўзбек тилидаги айрим ўзлашмаларнинг лингвокультурологик хусусиятлари //Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари (Регионал илмий семинар материаллари) IV чиқиш. – Наманган, 2016. – Б.89-94.

32. Қўзиев У. Мустақиллик йиллари луғатшунослиги ҳақида //«Ўзбек филологиясида таҳлил ва талқин муаммолари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Наманган, 2017. 2-китоб. – Б.29-33.

Автореферат Фарғона давлат университети “FarDU. Ilmiy xabarlar
– Научный вестник. ФерГУ” илмий-методик журнал таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди (10.09.2018)

Бичими 60x84¹/16. Ризограф босма усули. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи:3. Адади 100. Буюртма № 36
Баҳоси келишилган нарҳда.
«ЎзР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси» босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100170, Тошкент ш., Зиёлилар кўчаси, 13-уй.